Mendelboken

En oskattbar källa till hantverkets historia

Av HANS HYLANDER

En redogörelse för ett märkligt bokverk: **Das Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung zu Nürnberg, Deutsche Handwerkerbilder des 15. und 16. Jahrhunderts.** Herausgegeben von Wilhelm Treue, Karlheinz Goldmann, Rudolf Kellermann, Friedrich Klemm, Karin Schneider, Wolfgang von Stromer, Adolf Wissner, Heinz Zirnbauer. Verlag F. Bruckmann, München 1965.

Bilderna ur Mendelboken är återgivna med vederbörligt tillstånd av Stadtbibliothek, Nürnberg.

Mendelboken

Den som tycker om att läsa om hantverk och hantverkare i gamla tider finner ofta sin lektyr illustrerad med bilder med ett motivval och i ett maner som röjer ett gemensamt ursprung, vare sig bilden föreställer en vävare, en färgare, en tunnbindare, en radbandsmakare eller någon annan yrkesman. Denne avbildas mitt i sin gärning med sina verktyg, råvaror och färdiga produkter runt omkring sig. Man lär sig ganska snart känna igen dessa hantverksmän på deras klädsel och utseende. I de flesta fall är de barhuvade och klädda i en knälång kåpa med kapuschong i annan färg och med en gördel om livet. På fötterna har de ibland ingenting alls, men ibland bär de skor utan klack och utan snörning. Alla är de äldre män, de flesta med glesnande hår, helskägg och ett bekymrat uttryck i ansiktet. Från vilken källa bilderna hämtats anges ofta inte alls, ibland bara med ordet "Mendelboken" eller "Mendelböckerna", i bästa fall med tillägget "i Nürnbergs stadsbibliotek". Den som vill veta mer och tar sin tillflykt till en svensk eller tysk uppslagsbok hittar visserligen där en Mendel, men det är Johann Gregor Mendel med ärftlighetsläran och han har uppenbarligen ingenting med saken att skaffa, och på den vägen står alltså ingen upplysning att finna. En liten tunn bok med titeln "Deutsches Handwerk im Mittelalter. Bilder aus dem Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung in Nürnberg" och med text av Friedrich Bock gavs visserligen ut på Insel-Verlag i Leipzig år 1935, men den är numera troligen oåtkomlig.

Nu har emellertid det kända förlagshuset Bruckmann i München givit ut ett ståtligt verk i stort format och i två band, bildband och textband, med den titel som anges i ingressen, och därmed inte bara tillhandahållit den vetgirige all den upplysning om Mendelboken som han rimligen kan begära utan även satt i hans händer ett bildmaterial, till övervägande del i originalets storlek och i stor utsträckning i färg, som sätter honom i stånd att studera och njuta av bilderna lika intensivt som om han sutte i Nürnberg med originalet framför sig.

Släkten Mendel

Av den första uppsatsen i textbandet, författad av dr Karlheinz Goldmann, direktor för stadsbiblioteket i Nürnberg, får man veta, att namnet Mendel bars av en av de äldsta och förnämsta köpmannasläkterna i Nürnberg. Dess förste kände medlem, Eberhard Mendel, som dog år 1315, kallades på medeltidslatin "Cutellator", som egent-

ligen betyder knivsmed, men som kanske bör översättas med "förläggare för knivsmeder" eller "Hammerherr", ägare av ett hammarverk. Sin storhetstid synes handelshuset ha uppnått i slutet av 1300-talet, då tre bröder Mendel, Marquart (d. 1385), Conrad (d. 1414) och Peter (d. 1423), var verksamma i företaget. Detta drev nu omfattande affärer i bl. a. Venedig, Rom, Prag och Köln. De tre bröderna gjorde sig kända som frikostiga donatorer. Marquart, som förlorat hustru och barn i pesten men själv som genom ett under räddats från denna, tog kanske detta till anledning att grunda ett kartusiankloster i Nürnberg och drog sig sedan undan från världen. Conrad stiftade det "tolvbrödrahus", varom mera i fortsättningen, och tillsammans med brodern Peter även ett själahus. Man antar att handelshusets resurser genom dessa donationer åderlåtits så kraftigt, att en tillbakagång blev oundviklig. Den i Nürnberg bosatta grenen av familjen dog ut i början av 1500-talet. En medlem av en till Ungern utvandrad gren av släkten återkallades då av stadens råd och fick på sig överlåtna de av familjens förläningar som ej gått förlorade. Förhoppningarna att familjen åter skulle komma i flor sveks emellertid. De sista Mendlarna dog fattiga och i elände i början av 1600-talet.

Mendelstiftelsen

De av påven Bonifacius IX år 1398 konfirmerade stadgarna för Conrad Mendels tolvbrödrastiftelse i Nürnberg finns bevarade i stadsarkivet i Nürnberg, bl. a. i en utskrift från början av 1400-talet. Enligt dessa stadgar, som återges i facsimil i textbandet, hade den ärbare mannen Conrad Mendel år 1388 grundat sin stiftelse i Den heliga trefaldighetens, faderns, sonens och den helige andes namn, till lov och ära för den heliga jungfrun, Jesu moder, och till de heliga tolv apostlarnas och den himmelska härskarans ära samt till hjälp och tröst för sin faders, sin moders, sin hustrus, sina barns och syskons, förfäders och efterkommandes själar. I stiftelsen eller "allmosan", som den ofta kallades, skulle till de tolv apostlarnas ära tolv gamla, sjuka och fattiga män med medborgarrätt i Nürnberg beredas uppehälle. Dagdrivare, tiggare, landstrykare, lekare, främlingar, skälmar, narrar, gudsförnekare, drinkare och andra sådana skulle ej upptagas utan endast trofasta, strängt arbetande män som ej längre kunde försörja sig med sitt hårda arbete. En förutsättning för upptagandet var att de kunde läsa sitt Pater noster, Ave Maria och Trosbekännelsen. Den som upptogs i stiftelsen måste meddela sin mästare

att han "för Guds och hantverkets skull" fått del av den förmån som var avsedd för hantverkare och strängt arbetande människor. Noggranna regler uppställdes av stiftaren för brödernas förhållanden, deras kläder, mat och dryck, kyrkliga förpliktelser och jordfästning. Stiftelsen stod under ledning av en styresman, "Pfleger", som tillsattes av stadens råd, till en början alltid en Mendel eller någon i familjen ingift, sedan, när släkten dött ut, en rådsherre. Utgifterna bestreds av inkomsterna från jordegendomar. Denna placering av stiftelsens tillgångar gjorde den ganska oberoende av konjunkturerna. Den motstod sålunda påfrestningarna under trettioåriga kriget långt bättre än en annan samtida stiftelse, den Landauerska, vars inkomster huvudsakligen utgjordes av penningräntor. Men även för den Mendelska stiftelsen kom dåliga tider. Under de oroliga tiderna omkring sekelskiftet 1800 hade stiftelsen lämnat den Nürnbergska statskassan betydande krediter, som kassan visade sig ur stånd att betala. I samband med att Nürnberg förlorade sin ställning som fri riksstad, miste också den Mendelska stiftelsen sin självständighet och sammanslogs år 1807 med Nürnberger Spital zum Heiligen Geist. Stiftelsens fastighet, som låg ej långt från det nuvarande Germanisches Museum, upplåts till skola och militära ändamål. Byggnaderna förstördes under andra världskriget och har inte byggts upp igen.

Av statuterna för den Mendelska stiftelsen framgår tydligt, att den var avsedd huvudsakligen för hantverkare. Att en köpman inrättar en stiftelse för denna medborgargrupp är anmärkningsvärt; man skulle tycka att hantverkarna i Nürnberg skulle sörja för sina gamla och fattiga liksom man gjorde på många andra ställen. Förklaringen torde vara den, att hantverkarna i Nürnberg, trots den betydelse hantverket hade för stadens blomstring, tycks ha haft mycket litet att säga till om i stadens styrelse och över huvud hållits mycket kort av en styrande köpmansklass. De var förbjudna att sluta sig samman i skrån, inte ens sammanslutningar av religiös natur tilläts dem. Ett sådant tillstånd måste ha inbjudit till stridigheter och sådana förekom även; i arbetet talas på flera ställen om ett hantverkarupplopp under åren 1348/49, om vilket man dock blott får veta att det slogs ned. En av författarna i boken tror sig ha kunnat spåra symtom till ett nedsjunkande av hantverkarna till vanliga lönarbetare och framkastar som en möjlighet att Conrad Mendel med sin stiftelse velat medverka till en utjämning av de sociala spänningarna. Om Conrad

Mendels bevekelsegrunder vet man dock inget, och att hans stiftelse varit "den första i modern mening sociala inrättningen i världen", som samme författare påstår, kan väl sättas i fråga. Men att en stiftelse som denna kunnat bestå och fylla sitt syfte i stort sett efter sin stiftares intentioner under mer än fyra sekler är anmärkningsvärt.

Mendelbokens historia

Men nu till Mendelboken. Enligt en obestyrkt uppgift i Friedrich Bocks tidigare omnämnda lilla bok skulle redan Conrad Mendel ha bestämt att stiftelsen skulle föra en "tänkebok", i vilken inte bara stiftare och styresmän utan även alla bröderna skulle avbildas. I stadsbiblioteket i Nürnberg finns tre böcker med sådana avbildningar, av vilka den äldsta, kallad Mendel I, är föremål för framställningen i nu aktuella arbete. Om denna boks datering har meningarna gått isär. Feldhaus har velat datera den till slutet av 1300-talet. Enligt den framställning av mendelböckernas historia som göres i textboken av dr Heinz Zirnbauer, föreståndare för handskriftsavdelningen i Nürnbergs stadsbibliotek, har Mendel I dock upplagts först under den tid (1425—38), då stiftarens sonson Marquart II var styresman. Detta bestyrkes av en undersökning av papperet i boken. De äldsta bilderna har befunnits framställda på ett papper, som under perioden 1423—29 tillverkades i Fabriano, en italiensk stad, berömd för sin tillverkning av papper och pergament.

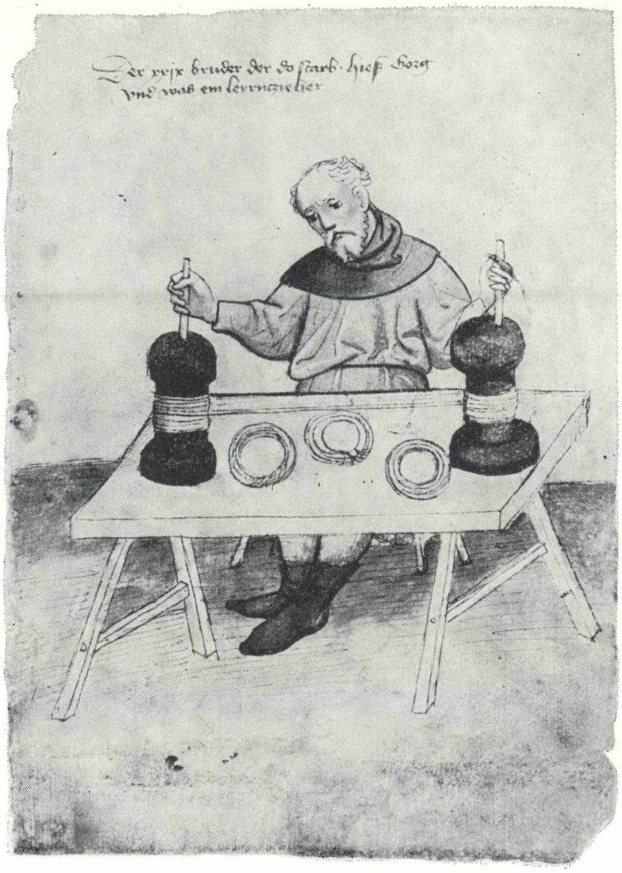
Om bokens senare historia berättar Zirnbauer, att den år 1807, sedan stiftelsens hus övergivits, kommit till Den helige andes hospital i Nürnberg, varifrån den år 1844 överlämnats till stadsbiblioteket som deposition. Det har många gånger varit på tal att ge ut boken i reproduktion, men de stora kostnaderna har lagt hinder i vägen. När nu företaget tack vare frikostiga bidrag från Stiftung Volkswagenwerk och Agricola-Gesellschaft äntligen syntes kunna genomföras, befann sig boken i ett bedrövligt skick. Det flerhundraåriga papperet var skört och på många ställen skadat genom flitig användning och det befanns nödvändigt att först sätta boken i ett sådant skick, att den kunde reproduceras. Medel för det omfattande restaureringsarbetet erhölls från flera håll, bl. a. från Nürnbergs Rotaryklubb. För det utomordentligt maktpåliggande reproduktionsarbetet har F. Bruckmann, Graphische Kunstanstalten, München, svarat.

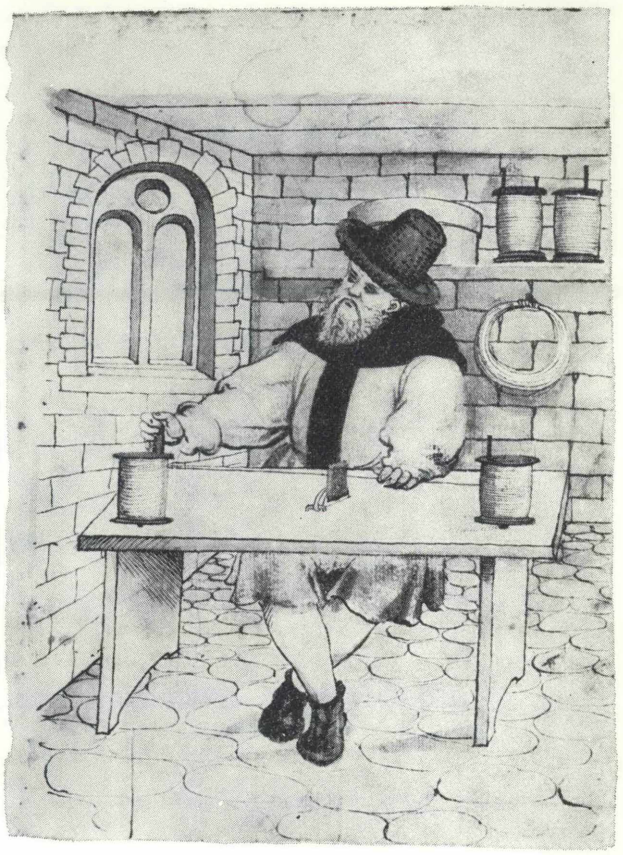
Mendelbokens bilder

Av originalets 335 bilder har 244 återgivits i naturlig storlek, ungefär 29×20 cm, därav 63 i färg. De återstående 91 bilderna har re-

producerats i halv skala och i svartvitt. Varje bild framställer en broder under utövandet av sitt yrke. En påskrift på bladet anger vilken broder bilden gäller. På de äldsta bilderna är påskriften kort, t. ex.: "Der XXXI bruder der do starb hiess Leupold und war ein paternostrer" (radbandsmakare). Senare tilläggs dödsår och dödsdag, t. ex.: "Anno MCCCCXXVI am mitwoch vor Letare (Laetare, midfastesöndagen) starb Hans Smid (Schmied) der XCVIII pruder." Senare tillkommer uppgift om hur länge brodern varit upptagen i "allmosan" och ibland en anteckning om någon särskild omständighet som ansetts vara av intresse. Om en "svartfärgare" (som i motsats till "skönfärgaren" färgade blott enklare saker) heter det exempelvis: "Anno domini 1505 jar an sant Gregorius tag do starb Hans Schwartzfärber, der lange zeit gesessen ist an der Lauffer gassen, und ist 5 jar in dem almusen gewesen und ist der 246 pruder". Man kan räkna med att bröderna i allmänhet var till rätt hög ålder komna, när de intogs i brödrahuset, och att deras tid där ofta blev ganska kort. Om den siste brodern i boken, en bagare, heter det: "Item Hans Feierabent, peck (Bäcker), ist ad 3 julij im 49 (1549) geschtorben, ist pey 6 wochen im bruderhaus gewest, der 340 bruder."

Av åtskilliga formuleringar i stadgarna kan man sluta, att stiftelsen inrättats med tanke särskilt på hantverkarna. Något privilegium exclusivum tycks dessa dock ej ha haft. Redan den nionde brodern var säckbärare, den tolfte var vingårdsman och den femtonde vågmästare vid stadsvågen. Bland bröderna finner man också packare, bärare och formän, bönder och trädgårdsmästare, fågelfängare och jägare, värdshusvärdar, kockar och vinskänkar, tornväktare och klockringare. Flertalet är dock egentliga hantverksmän. Bland dem som arbetat i det i Nürnberg viktiga textilfacket hittar man märkligt nog ingen spinnare (det var kanske inget manligt yrke?), däremot ullkammare och vävare, ruggare och överskärare, färgare, skräddare och hattmakare, repslagare och snörmakare. Med läder och skinn arbetade garvare och pergamentmakare, körsnärer och skomakare, sadelmakare, gördel- och pungmakare. Vapentillverkning var en viktig näringsgren i Nürnberg, och bland bröderna saknas därför ej harneskmakare och harneskpolerare, pansarskjortmakare, klingsmeder och sporrmakare. Smeder av flera slag finns bland bröderna, såsom spiksmeder, låssmeder och hovslagare. Tråddragare och filhuggare var viktiga yrkesmän, som inte saknades bland bröderna, liksom ej heller bleck- och mässingsslagare, tenngjutare och kittel-

Den 29:e brodern hette Görg och dog sannolikt före 1425. Han var tråddragare, närmare bestämt en "Leiherzieher" (Leier = haspel), som drog klenare tråd än en "Schockenzieher". Yrkesbrodern Eberhard med ordningsnummer 284 dog 1529. Eberhard vevar fram tråden med höger hand och med den vänstra styr han den genom en dragskiva och ger den kanske också en anstrykning med fett av något slag. Görg har på bilden ingen dragskiva; förmodligen sysslar han med att med båda händernas hjälp spola om en redan dragen tråd.

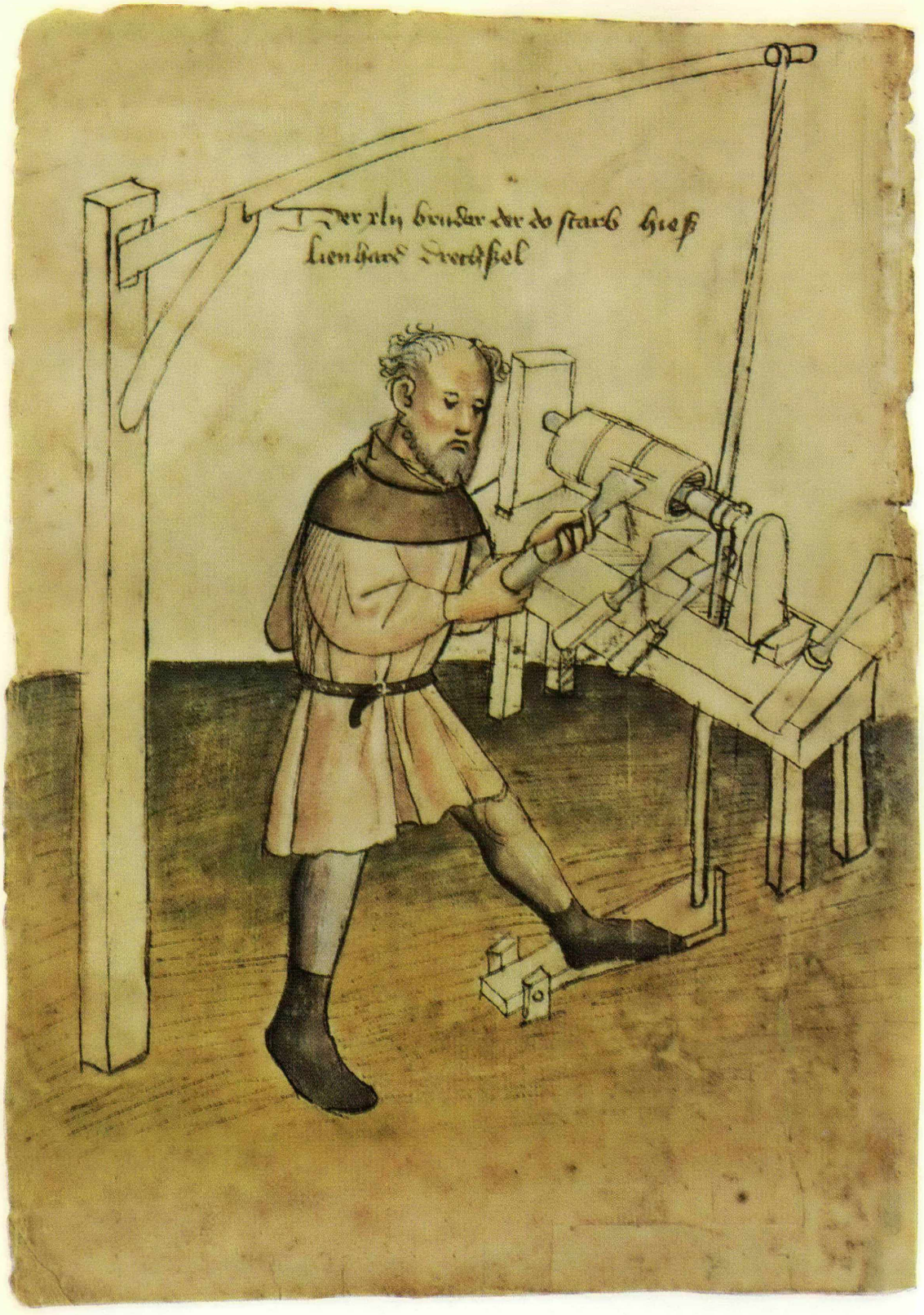
makare. Träets bearbetning hade sina representanter i timmermän och snickare, vagnmakare och tunnbindare, svarvare, spinnrocksmakare och träskomakare. Husbyggare med gelikar var ganska få, men specialiserade; där fanns inte blott murare och stenhuggare, taktäckare och stensättare, utan sådana specialister som murbruksblandare och "Tüncher", de sistnämnda hade rappningen om hand. Tillverkningen av de artiklar som sedermera gick under namnet Nürnbergerkram var viktig redan under medeltiden. Bland bröderna finner man därför radbandsmakare, skrivdonsmakare, som på bilden kallas "Kalamalmacher", nålmakare, män som gjorde hyskor och hakar, lyktmakare, ja till och med en specialist som gjorde "fönster" till hornlyktor. Ensam i sitt fack var en målare, som dock inte var en vanlig plankstrykare, han är avbildad vid sitt staffli med madonnan och barnet på duken.

Som framgått av det föregående har bilderna i "Mendel I" tillkommit under åren ca 1425—1549. Det är därför tydligt att flera konstnärer anlitats; man uppskattar deras antal till 26. Till namnet är de alla okända. Den förste av dem har varit mästare till de 120 första bilderna, tecknade med lätt men säker hand och laverade i rena, klara färger. Denne konstnärs sätt att komponera sina bilder har varit vägledande för efterföljarna. Som prov på hans konst återges här i färg bilderna av Hans Vävare, den 14:e brodern samt Lienhard Drechssel, den 42:a brodern. Sannolikt började denne konstnär sin verksamhet år 1425, då Marquart II tillträdde som styresman och fick sin bild införd i tänkeboken. De därefter följande bilderna är till skillnad från de föregående försedda med uppgift om brödernas dödsår, vilket möjligen kan tolkas som ett bevis för att boken upplagts just år 1425. Antagandet stämmer med resultatet av undersökningen av papperets ålder.

Man skulle kunna tycka att det varit mest naturligt att bröderna införts i tänkeboken efter den ordning i vilken de intagits i stiftelsen och fått nummer enligt denna ordning. I stället har de fått plats i boken först efter sin död och deras nummer anger den ordning i

Bilden av Hans Vävare, den 14:e brodern i Mendelstiftelsen, har sannolikt tillkommit när den första Mendelboken upplades ca 1425 och antagligen åtskilliga år efter hans död. Bilden är därför inget porträtt, men vävstolen förefaller ha blivit korrekt om än en smula summariskt avritad. I originalet är bildens storlek ungefär 29×20 cm.

Der xviij bruder der do starb / hyess hans weber

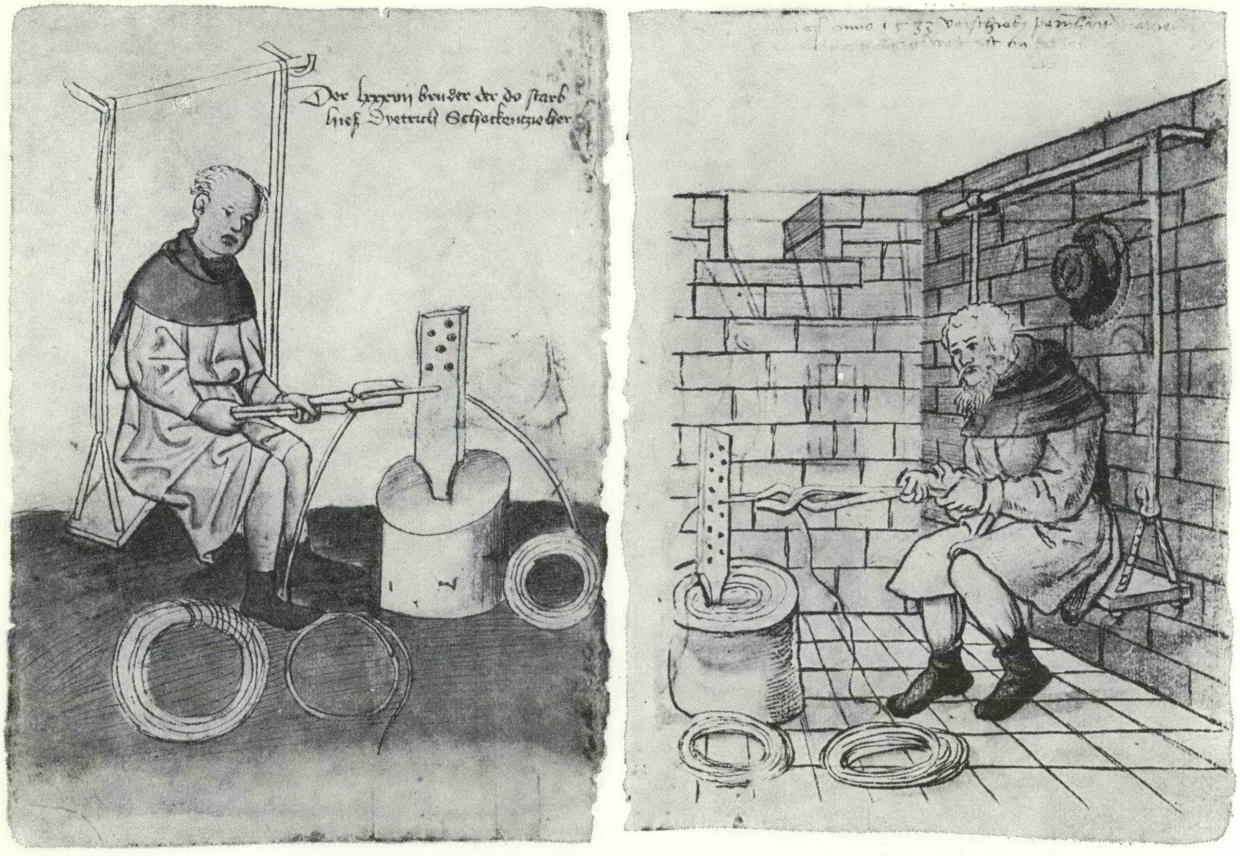

Der xlij bruder der do starb hieß
Lienhart Swertfiel

vilken de avlidit. När boken upplades år 1425 hade 47 bröder redan skattat åt förgängelsen. För att ge en bild av stiftelsens verksamhet från dess början har man låtit dessa 47 bröder inleda boken och infört dem i den ordning de avlidit. I fortsättningen har man följt samma regel. En följd av detta måste då bli att bilderna av de bröder som avlidit före bokens uppläggning knappast kan vara porträtt "efter naturen". De följande bilderna, införda efter vederbörande broders död, kan kanske vara tecknade ur minnet. Ser man närmare på de 120 första bilderna finner man dock få som visar några särpräglade drag, de flesta bröderna är tecknade liksom efter samma mall. Däremot förefaller det som om man i fråga om stiftarna eftersträvat porträttlikhet.

Porträtt eller arbetsbild?

Den bild i Mendelboken som ägnats en bortgången broder torde alltså i allmänhet ej göra anspråk på att vara ett porträtt av honom själv; hans minne har hugfästs genom bilden av en man inbegripen i utövandet av det yrke som den avlidne under sin krafts dagar själv utövat. För teknikhistorikern är det då av vikt att veta, hur pass karakteristisk denna framställning av hantverkaren i hans arbete, av miljön, redskapen och produkten kan vara. I de fall då konstnären tecknat sin bild efter naturen, alltså sett arbetet utföras, borde bilden, ehuru vanligen ganska summarisk, vara verklighetstrogen. Ibland ser man dock att en bild är en mer eller mindre stereotyp kopia av en tidigare bild, och som konstnären i sådana fall inte själv sett arbetet utföras, är det möjligt att hans bild brister i verklighetstrohet. För att finna exempel på sådana förbiseenden kan man jämföra de här återgivna bilderna av tråddragare. Två av dem visar "Schockentzieher" eller "Schaukelzieher", d.v.s. hantverkaren sitter i en "Schocke" eller "Schaukel", en gunga, som på en av bilderna synes vara upphängd i taket, vilket förefaller naturligt; på den andra däremot på en vägg bakom mannen, en egendomlig placering av en gunga. På den första bilden fattar mannen tråden, som förts genom

Till de 47 bröder som hade avlidit år 1425 hörde också Lienhard Drechssel, en träsvarvare (Drechsler) och den 42:e av bröderna. Om den första Mendelboken, som sannolikt är, upplagts år 1425, har även bilden av denne broder tillkommit efter hans död och kan inte vara ett porträtt. Hans svarvstol med dess säregna drivanordning och hans verktyg ger en god bild av en svarvares sätt att arbeta för fem och ett halvt sekel sedan.

Dietrich Schockentzieher med ordningsnummer 87 var liksom Pernhart Eberlein med nummer 296 och avliden år 1533 eller omkring hundra år efter Dietrich tråddragare av det speciella slag som kallades "Schockenzieher". En sådan satt under arbetet i en gunga (Schocke eller Schaukel) och kunde ta benen till hjälp vid dragningen. Men då fick nog inte gungan sitta så nära en vägg som bilden av Pernhart visar (högra bilden).

ett hål i dragskivan, med en tång, tar spjärn med fötterna mot golvet och drar med tången tråden genom hålet ett lämpligt stycke. Han släpper taget med tången, låter gungan återgå i viloläge och upprepar proceduren. På den andra bilden hänger gungan alldeles intill en vägg och kan alltså inte föras bakåt. När mannen skall fatta tag i tråden, måste han på ett eller annat sätt föra med sig gungan fram till dragskivan, vilket förefaller rätt obekvämt. Man undrar om en tråddragare verkligen arbetat på detta bakvända sätt och om inte konstnären missuppfattat proceduren, när han sökt återge en arbets-

operation, som han sett återgiven i bild men inte sett i verkligheten.

Bilderna på sidan 107 visar dragning av klenare och mjukare tråd. Anordningen är på båda bilderna densamma, men på den ena bilden ser man ingen dragskiva, som däremot finns på den andra, ungefär hundra år yngre bilden. Har konstnären glömt dragskivan på den första bilden, eller har han ritat av en tråddragare som håller på att spola om en redan dragen tråd?

En utomordentlig hjälp vid studiet av bildmaterialet har man av den grundliga beskrivning av varje bild som avslutar textbandet. För det språkliga inslaget i dessa beskrivningar svarar dr Karin Schneider, som är vetenskaplig medarbetare vid Nürnbergbibliotekets handskriftsavdelning. Handskrifts- och bildbeskrivningen har utförts av dr Zirnbauer. För de teknologiska uppgifterna svarar professor dr Friedrich Klemm och dr Adolf Wissner, båda vid Deutsches Museum i München. Textbokens artiklar är väl dokumenterade. Bland åberopad litteratur finner man även ett arbete av en svensk forskare, nämligen Åke Meyersons studie i Folkliv 1938 av yrkesspecialiseringen i Mendelboken.

När man lägger ifrån sig detta om föredömlig omsorg och otrolig möda vittnande verk, kan man ej undgå att fråga sig, om man skall lyckas uppbringa medel och lika samvetsgranna och kunniga medarbetare för att på samma mönstergilla sätt ge ut de två tredjedelar av originalet som ännu ej reproducerats. Vilken källa till hantverkets historia under mer än fyra sekel skulle inte därmed bli lätt tillgänglig för forskaren!

Summary

A review of the edition of the first part of a famous manuscript in the Town Library of Nuremberg called "The house-book of the Mendel twelve-brethren foundation". The foundation was a charitable institution intended to give free board and lodging to poor and disabled handicraftsmen, always twelve in number, like the Apostles. It was founded in 1388 by a wealthy merchant, Conrad Mendel, and fulfilled the intentions of its founder until 1807 when it was amalgamated with the Hospital of the Holy Ghost in Nuremberg. When a brother died, a page in the house-book was devoted to a picture of a man persuing the same trade as the deceased, surrounded by his tools, material and products. The now published part of the Mendel-book contains 335 pictures of governors and brethren of the foundation up to 1549, mostly reproduced in full size and many in colours. A separate text-book contains articles on the history of the family Mendel and the foundation, on handicraft in Nuremberg and descriptions of the house-book and its pictures.